

УДК 904 : 391.7–055.2“10/12”

ЖІНОЧІ ПРИКРАСИ РУК XI–XIII СТ. ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЛІТОПИСНОГО ПЛІСНЕСЬКА (ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ)

С. С. Кульчицька

Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, м. Львів, 79000, e-mail: kultcheska@ukr.net

Описано прикраси для рук (браслети і персні), виявлені під час досліджень Пліснеського городища впродовж XIX – 80-х рр. XX ст. Подано короткий опис прикрас, їх інтерпретацію, датування, встановлено місцезнаходження. Зроблено спробу визначити місцевий та привізний матеріал, а також простежити культурні взаємовпливи (варязькі та візантійські).

Ключові слова: Пліснесько, Пліснеське городище, Пліснеський могильник, підкурганні поховання, прикраси для рук, браслети, браслети-наручні, скляні браслети, ювелірні оздобы, персні, персні-печатки, жіночі прикраси.

Важливе місце серед давньоруських ювелірних оздоб займають прикраси для рук, до яких ми відносимо браслети і персні – невід’ємну частину святкового строю з давніх-давен. Серед розмаїття цих прикрас чи не найбільшу увагу привертають саме браслети. У княжі часи їх носили переважно жінки, хоча в домонгольський період, й чоловіки [7. С. 64]. Судячи з курганних матеріалів, браслети носили як на правій, так і на лівій руці, інколи на обох одразу і по декілька штук – від одного до восьми [9. С. 207]. За зовнішнім виглядом браслети поділяють на такі види: дротяні, плетені, пластинчасті, спіральні, двостулкові, литі пустотілі й браслети-наручні. При їх виготовленні використовували такі технічні прийоми обробки металів як лиття, кування, волочіння дроту, паяння і тиснення. Для орнаментації застосовували карбування, гравіювання, чернь, штамп і золочення. Дуже часто поєднували декілька технік [4. С. 64].

Натомість персні у княжий період були переважно жіночою прикрасою, хоча носили їх також чоловіки і діти [5. С. 12]. Як показали дослідження поховань, носили персні на правій або лівій руці, іноді одночасно на обох. Їхня кількість у похованнях різна: від одного–двох до чотирьох–п’яти, а деколи й до десяти на обох руках [15. С. 253]. Персні в той час були не лише оздобою, декоративною прикрасою, але й показником соціального статусу власника. На думку наших предків, персні мали магичні якості, що робило ці вироби амулетами. Спочатку слов’яни виготовляли персні з грубого, переважно бронзового, дроту, однак вже у VIII–IX ст. вони використовували срібло та золото. Найбільш поширені в цей час пластинчасті, спіральні, виті, плетені, із вставкою, щитковосерединні та персні-печатки [15. С. 256].

У цьому відношенні неабиякий інтерес мають знахідки жіночих прикрас, виявлені під час археологічних досліджень Пліснеського археологічного комплексу, розташованого на південь від с. Підгірці Бродівського р-ну Львівської обл. Адже, саме ці прикраси, насамперед, є не лише важливим хронологічним

індикатором, але й цінним інформативним джерелом для вивчення соціально-економічного і культурного життя людей. Ці артефакти дають підстави дослідити суспільні відносини місцевого населення та простежити етапи його майнової диференціації.

У науковій літературі, присвяченій дослідженню літописного Пліснеська, не раз підкреслювалося значення ювелірних виробів для різнобічної характеристики матеріальної і духовної культури слов'яно-руського населення. Проте, зараз поки що немає узагальнюючої публікації з цієї проблематики, за винятком коротких повідомлень про час і місце знахідки, без її детальної інтерпретації.

Результати археологічних досліджень, отримані за останній час, дають вагомі підстави простежити розвиток Пліснеська у його історії виділяють чотири періоди: VII–VIII ст., IX–X ст., XI ст. та XII–XIII ст. [28. С. 279–286]. Територія городища була постійно заселена, починаючи ще з кінця VII ст. Впродовж VII – середини XIII ст. тут знаходилися: культове місце кінця VII–X ст. (урочище Оленин Парк), слов'янське городище полісного типу IX–X ст. (урочища Побіч, Поділ, Кецарки, Оленин Парк, Замчисько, Високе Городиско, Поруби), городище літописного Пліснеська XI–XIII ст. (урочища Оленин Парк, Замчисько, Високе Городиско), курганний могильник XI – початку XII ст. (урочище Поруби), Підгорецький (“Пліснеський”) монастир XII–XVIII ст. (урочища Оленин Парк та Високе Городиско). Це, своєю чергою, дозволяє розглядати у Пліснеську залишки кожної окремо взятої пам'ятки в комплексі з іншими, враховуючи при цьому їхні просторово-часові рамки [30. С. 136].

У XII ст., до об'єднання Галицького і Волинського князівств в єдину державу, літописний Пліснеськ належав до Галицької землі. Оскільки місто знаходилося на кордоні з Волиною, то воно було важливим стратегічним пунктом. Подальший його розвиток припинила монголо-татарська навала. У 1241 р. військо хана Батия зруйнувало безліч міст та сіл Галицько-Волинської держави, в тому числі, і літописний Пліснеськ. Судячи з матеріалів розкопок, життя у місті припинилося не відразу, якась частина залишалася заселеною ще впродовж другої половини XIII ст. Саме навала монголо-татар призвела до його занепаду і переселення жителів у навколишні села. Життя на території колись могутнього міста згодом припинилося повністю і вже ніколи не відновлювалося. Ймовірно, головною причиною цього була небезпека нападів монголо-татар, оскільки Пліснеськ розташований саме на шляху, яким вони колись вдерлися на Галицьку землю.

Дослідження давнього Пліснеська тривають вже понад 200 років. Перші археологічні пошуки відносяться ще до 1810 р. Їх ініціатором був настоятель Василянського монастиря В. Компаневич, який вперше обстежив територію городища і розкопав три кургани в урочищі Поруби [31. С. 1–7]. Однак, у більшості випадків, розкопки протягом першої половини XIX ст., на жаль, мали виключно скарбощукацький характер, в результаті чого значна кількість археологічного матеріалу, в тому числі, і ювелірні вироби, осіли у приватних колекціях.

Наприкінці XIX ст. інтерес до збирання і вивчення старожитностей зріс. Саме в цей час проведено перші археологічні дослідження, що сприяли накопи-

ченню матеріалів та їх частковій інтерпретації. Перші наукові дослідження Пліснеського городища започаткував польський археолог Т. Земенцький [33. S. 457]. Свої пошуки в урочищі Оленин Парк він здійснював у 1881–1883 рр. й отримав доволі цікаві матеріали. Зібрана Т. Земенцьким колекція ранньосередньовічних старожитностей нині зберігається в Археологічному музеї Ягеллонського університету в м. Кракові (інв. № МАК 3744) [32. S. 457]. Ці знахідки задокументовано в довідниках та у науково-дослідницьких працях [34. S. 52–61; 35. S. 41–50; 36. S. 87–99]. Однак, в повному обсязі “...плани, малюнки предметів, використання наукових матеріалів” так і не введено до наукового обігу [34. S. 61].

Серед багатьох курганів, які дослідив Т. Земенцький в першому сезоні (1881 р.), нашу увагу привертає підкурганне поховання, назване ним “Велика Могила”, висотою 2,5 м та діаметром 25 м. Під насипом, на глибині 3 м від вершини кургану він виявив два людські скелети (чоловічий та жіночий). Кістяки були орієнтовані головою на захід. В похованнях знайдено бронзові пряжки, браслети із золота й срібла, бронзові й срібні персні, срібні скроневі кільця, золоті бляшки, бронзові й срібні хрестовидні підвіски. В жіночому похованні виявлено, зокрема, значну кількість намистин та інших прикрас. Цю, швидше за все, сімейну могилу заможної верстви суспільства, датують останньою чвертю X – першою половиною XI ст. [11. С. 203]. Окрім, перелічених знахідок, під час розкопок було знайдено ще “...два бронзові браслети, покриті доброю патиною, старанно оздоблені лінійним орнаментом; і важкий браслет із золота” [34. S. 56, 60]. Бронзові прикраси виявлено під час досліджень на головній частині городища. Одна з них – браслет із спіральними закінченнями (середина до 6 см, вага 7,19 г), виготовлено із бронзи (ширина до 1,2 см, товщина 0,03–0,07 см), що збільшується до спірально вигнутих закінчень. Внутрішня сторона гладка, натомість зовнішню оздоблює орнамент із делікатних зигзагоподібних ліній. Багаторазово повторюється геометричний мотив прямокутних полів, які навскіс перетинаються. Одне закінчення браслета, що збереглося (друге відламане), не оздоблене (рис. 1). Бронзовий метал, потрібний для такого роду прикрас, отримували зазвичай технікою кування, чи, як свідчать дослідження пам’яток Новгороду, “охолодження” (теплий метал виливали на плоску поверхню і він застигав тонкою пластиною). Після цього на охолодий виріб орнаментували [33. S. 457]. Браслети такого типу з північних земель Давньої Русі датовані на основі дослідження поховань кінцем XI–XII ст. [9. С. 236]. У результаті археологічних досліджень Новгороду було знайдено 13 подібних прикрас в аналогічних шарах від кінця XI – до 50–60-х рр. XIV ст. (точніше від кінця XII – до кінця XIII ст.), натомість, виявлені дещо пізніше в курганах новгородської землі, датовані XIII–XIV ст. [22. С. 113–114].

Другий браслет, дещо відмінний від попереднього, із спіральними закінченнями (середина до 7 см, вага 8,6 г), виконаний технікою кування, без оздоблення, коричневого кольору (в ромбовидному перетині його товщина 0,3×0,4 см), він збільшується до закінчень, зроблених з пластин (рис. 2). Прикраси такого типу датовано на основі чотирьох знахідок (перснів круглої, овальної і ромбоподібної форми) з Новгороду XI – початком XII ст. і визнано рідкісними

[22. С. 94; 23. С. 299]. З усього сказаного, хронологію обох браслетів можна окреслити широкими рамками – від XI до 30-х рр. XIII ст. (верхню межу пов'язано зі знищенням міста) [33. С. 458].

Найціннішим, на нашу думку, є браслет із золота (довжиною 24,1 см, шириною близько 0,4 см, товщиною близько 0,01 см, вагою 1,95 г), знайдений в подвійному похованні (Велика Могила № 1), на правій руці жіночого скелету. Несиметрично вирізані кінці пластини (один – прямо, другий – навскіс) заходять один на один, а з'єднує їх дротик (невідомо чи оригінальний), перетягнений через вибиті отвори і скручений (рис. 3). У науковій літературі не ідентифіковано такого роду прикрас, тому і виникають проблеми із точним датуванням знахідки. За А. Кірпічниковим, який окреслив хронологію цієї групи поховань, прикрасу можна датувати кінцем X ст., чи початком XI ст. [6. С. 78–79].

У групі курганів, які дослідив Т. Земенцький восени 1882 р., увагу привертають два насипи, розташовані один біля одного, неподалік старого цвинтаря. Він назвав їх “Велика близнюкова могила № 1 і № 2” [11. С. 204].

В кургані № 1 (висотою 2 м і діаметром 6 м, із залишками дерев'яної конструкції) виявлено парне поховання (людські скелети, захоронені на глибині 2,75 м, знаходилися в лежачому положенні, головами на захід) і багатий супровідний інвентар: “...срібні браслети звичайної роботи і гатунку, ... обручку гладку, золоту, ... два срібні гладкі персні, один з яких є товстіший ... гарний срібний перстень з прикрасою у формі малини, виконаний професійно із старанністю ... два персні теж срібні, один з яких гладкий, другий оздоблений із двох сторін пружками, а також ... по одному золотому персню, з яких один гладкий, масивний, злегка випуклий, другий тонший, багато прикрашений орнаментом, два перстеники бронзові” [35. С. 42, 44]. Великий, срібний, кований браслет (діаметром до 8,2 см, вагою 68,43 г) знайдено на правій руці чоловічого скелету. Це ковані, вигнуті грані (вигнуті ромби 0,75×0,75 см), на кінцях обрізані (рис. 4). Така архаїчна форма немає аналогій, однак вона є наближено подібна до знахідки на пам'ятці Грангагсмір на Готланді – скарбі вікінгів [33. С. 458] і частково, до скарбу з місцевості Копіївка в районі Вінниці на Україні, датованого кінцем X – початком XI ст. [10. С. 184, 186, 188, табл. III: 1, 4]. На пальці правої руки чоловіка знайдено вигравіюваний перстень (діаметром 2 см, вагою 1,85 г) із гладкої золотої пластини (шириною до 0,5 см, товщиною 0,04 см), яка незначно збільшується до злегка обрізаного і з'єданого закінчення (рис. 5). Ця прикраса мало поширена, дуже проста за формою, виділяється тільки акуратною роботою. Подібні персні виробляли із срібла і неблагородних металів. Ще один перстень знайдений на лівій руці (діаметром до 2,5 см, вагою 6,7 г), виготовлено з масивної гладко випуклої олов'яної пластини, злегка обрізаної на кінцях (шириною 0,6 см, товщиною 0,22 см), (рис. 6). Однак визнаним знаковим виробом є срібний напівсферичний перстень з малино-подібним щитком, прикрашений філігранню і зерню (висотою 3,2 см, вагою 14,76 г), знайдений на пальці правої руки жіночого скелету. Його щит (висотою 1,3 см і діаметром 1,9 см) складається з двох частин – верхньої (частина кулі) і нижньої (ролик), які філігранно розділені двома викарбуваними дротиками. Верхній фрагмент

оздоблено 35 зернинами (одна – в центрі, інші – в трьох рядах, з шістьма, дванадцятьма і шістнадцятьма зернами), а нижню частину прикрашено вісьмома великими гранулами, посадженими філігранно у “гнізда”. На внутрішній стороні (знизу замкнена пластиною) уміщено кульку, яка дзвенить, коли потрясти перснем. Обвід (шириною до 0,8 см) персня подібний до трапеції. Поверхня між її сторонами оздоблена п’ятьма делікатними пластинками, з яких чотири скісно обрізані (спочатку покручені, а потім склепані з двох тонких прутиків), а п’ята (середня) гладка [33. С. 458] (рис. 7). В Україні знайдено три таких подібних прикраси. Два аналогічні персні походять зі скарбу, датованого кінцем X – початком XI ст. з місцевості Копіївка [10. С. 18–185, 188, табл. II: 8, 9], третій належав до зниклого скарбу другої половини X – перелому X–XI ст. з Хусчина під Черніговом [5. С. 86–87, табл. II: 8, 9]. Описаний виріб стилістично відповідає виробам з ювелірної майстерні князів другої половини X – перших десятиліть XI ст. [12. С. 51, 285, табл. 39]. Окрім наручних оздоб, біля жіночого скелету було знайдено намисто, виготовлене із скла, сердоліку і гірського кришталю, а також срібні скроневі кільця. Особливої уваги заслуговують знайдені біля чоловічого і жіночого скелету два срібних хрестики так званого скандинавського типу [11. С. 204]. Можна припустити, що в кінці X – середині XI ст. у цій могилі поховали подружжя, можливо скандинавського (чоловік) походження, які належали до вищого прошарку суспільства, на що вказує багатий супровідний інвентар.

В кургані № 2 (діаметром близько 16 м, із залишками дерев’яної конструкції) виявлено чоловічий скелет (трупокладення, орієнтація західна). В складі поховального інвентаря знайдено два золотих персні (рис. 7, 8), предмети релігійного культу (два хрестики і золотий дріт у роті скелета, один хрест масивних розмірів – бронзовий рельєфний енкалпійон із зображенням Розп’яття і Богоматері Оранти та срібний хрестик маленьких розмірів). Очевидно, і в цьому кургані у першій половині XI ст. було поховано представника вищої соціальної верстви, який особливо намагався підкреслити свою приналежність до християнської традиції [11. С. 205].

Ці “близнюкові кургани” є яскравим прикладом співіснування двох традицій – давньої язичницької і нової християнської. Стара традиція, яка зберегла багатий поховальний інвентар, свідчить про язичницьке світосприйняття, нова, що проявилася в могилах у предметах релігійного культу, є одночасно демонстрацією його власників приналежності до християнства. До речі, могили вирізняються, як своїми розмірами, так і багатством поховального інвентаря. По суті це єдиний на Західній Україні некрополь із похованнями князівських дружинників, який постійно привертає увагу науковців. За часом появи, а також речовим матеріалом, він відноситься до низки таких могильників, як Стара Ладога, Гнездово, Шестовиця [11. С. 205].

Дослідження поховань князівських дружинників дають підстави висловити думку, що завдяки сприятливому розміщенню біля витоків Західного Бугу, Стиру і Серету, в ранньому середньовіччі Плісеськ був місцем перебування представників великого князя київського, про що свідчить і значна

кількість ювелірних виробів [32. С. 6–12]. На думку М. Филипчука, охарактеризовані прикраси, віднайдені Т. Земенцьким в підкурганних похованнях, слід датувати XI–XII ст., а подекуди й XIII ст., оскільки цей некрополь разом з давньоруським городищем і прилеглими до нього синхронними селищами складає один археологічний комплекс [28. С. 279–286].

В 1905 і 1907 рр. городище та курганний могильник досліджував професор Львівського університету К. Гадачек [37. С. 9; 38. С. 5]. Займаючи посаду консерватора Центральної комісії, він провів незначні за обсягом розвідки та розкопки. Як і в попередні часи, його увага була прикута до могильника в урочищі Поруби. Після дослідження декількох курганних насипів він стверджував, що покійників, як правило, ховали в “дерев’яних домовинах, збиваних залізними цвяхами або дерев’яними кілками. Домовини клали на розчищену поверхню ґрунту або на земляний підсип” [37. С. 9]. В одному із поховань К. Гадачек виявив незначну кількість прикрас: два бронзові персні (біля тазу скелета) і бронзовий браслет [38. С. 5]. Тут треба зазначити, що детальна інформація про місця розкопок і характер знахідок практично відсутня.

Отже, у кінці XIX – на початку XX ст. Т. Земенцький і К. Гадачек розкопали близько 65 курганів. Під окремими насипами вони віднайшли поховання заможних воїнів XI–XIII ст. Багатий поховальний інвентар з цих поховань і дещо бідніший з могил простих верств суспільства, дає нам можливість говорити про соціальну диференціацію місцевих жителів з одного боку та значні досягнення у ювелірному ремеслі і загальний рівень розвитку художньої культури, з другого. Підсумовуючи викладене, можна констатувати, що розкопки, проведені у XIX ст. завдали значної шкоди пам’ятці. Причиною цього, як згадувалося, була недосконалість методики польових досліджень.

Початок нового періоду в історії вивчення Пліснеського городища припадає на 1940 р., коли експедиція кафедри археології Львівського державного університету провела тут розвідкові роботи. Її керівником був видатний український археолог Я. Пастернак [17. С. 142]. Дослідник заклав на городищі дев’ять траншей (сім на дитинці і дві на посаді) різної довжини, шириною 1 м. Під час робіт він виявив багато речей, серед яких були і прикраси – ромбоподібний в перерізі бронзовий браслет. Варто зауважити, що жоден із цих артефактів немає точної прив’язки до місця віднайдення, що породжує багато проблем, зокрема, щодо точного датування знахідки. Не збереглося й звітних матеріалів про результати цих досліджень. В тому ж таки році було досліджено один курган в урочищі Поруби. Найцінніші речі, отримані під час цих робіт загублено під час війни, а решта матеріалів зберігається у фондах Львівського історичного музею та Інституту українознавства ім. І. Крип’якевича.

В 1946–1949 рр. систематичні розвідки та розкопки на городищі проводили науковці Львівського відділення Інституту археології АН УРСР. Експедицією керував І. Старчук, а посильну участь в її роботі брали О. Ратич та І. Свешніков [3. С. 59]. Вже у перший післявоєнний 1946 р. польові роботи мали розвідковий характер. Шурфування проводили в південній частині пам’ятки, тобто на дитинці. Як зазначав І. Старчук, його завданням було: “...добре

обізнатися з топографією городища Пліснеська та його околиць і, перш за все, вивчити оборонні споруди городища...” [25. С. 77]. На площі понад 150 м², йому вдалося відкрити частину валу, де було виявлено залишки кам'яної кладки, значну кількість фрагментів кераміки, перепалені дрібні камінці, шматки глиняної вимазки, вугілля, які засвідчували, що на дитинці існували знищені житлові споруди. А за 36 м на південь від підосви досліджуваного валу відкрито залишки чотирикутної землянки. Згодом, на такій самій глибині як і землянка № 1, за 12 м на південний захід від неї, було виявлено сліди другої землянки і поряд з нею залишки продуктової ями.

Цього ж польового сезону на могильнику було розкопано один курган [25. С. 77–83]. Серед віднайдених прикрас тут трапилися бронзові бляшки невідомого призначення, кручений перстень з бронзового дроту і одну перстене-неву бронзову підвіску, а також фрагменти скляних браслетів, головним чином, кольорових (сині й чорні), рівних, протопружкованих й кручених. Здебільшого вони знайдені під час дослідження могильника, а саме із курганного поховання і належали представникам князівської верхівки.

Наступного 1947 р. головна увага дослідника була зосереджена на вивченні західної частини дитинця та прилеглих околиць. На дитинці виявлено 19 заглиблених та декілька наземних жител, що свідчило про новий ступінь суспільного розвитку [26. С. 379–390]. Саме речовий матеріал, здобутий на місці наземних будівель і недалеко від них, дає можливість зробити висновки як про основні заняття населення, так і про його майнове розшарування і навіть до деякої міри, про рівень життя світської і духовної верств тогочасної спільноти у Пліснеську. Як зазначав у польовому щоденнику І. Старчук, “...у напівземлянці II знайдено невелику кам'яну плитку з вирізаними в ній малими формочками для відливання різного роду прикрас”*. Малі бронзові прикраси (такі, як лунниці, браслети-наручні, персні) вказують на можливість широкої ливарної практики на городищі. Окрім вже згадуваних ливарних формочок, з предметів, безпосередньо пов'язаних з ливарно-ювелірним ремеслом, на Пліснеському городищі виявлено тигельки-ллячки, відходи ливарного виробництва, пуансон для карбування ювелірних виробів, пінцет і матриці для тиснення прикрас. Так, в підніжжі внутрішнього насипу валу і трохи далі від нього, на незначній глибині виявлено чотири бронзові лунниці, прикрашені псевдозерню та “...один бронзовий, стрічковий посріблений перстень, замкнений, з потовщеним круглим сигнетом. На сигнеті схематизоване на спосіб розквітлого хреста клеймо, а з боку на стрічці якби лежала буква А. Клеймо частково заповнене черню. Перстень малий, жіночий, робота докладна...” [24. С. 34]. Найціннішою, на наш

* Детальний аналіз польової документації дає вагомі підстави зробити уточнення щодо місцезнаходження ливарної формочки. Цю знахідку І. Старчук виявив у верхньому шарі заповнення заглибленого житла X ст., який немає жодного відношення до названого об'єкта. Верхній шар слід віднести до XI–XIII ст. (Див.: Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в українському Прикарпатті. – Львів, 2012. – С. 125, рис. 50.)

погляд, знахідкою ювелірного ремесла є повністю збережений скляний браслет синього кольору, знайдений на руці дівчини, похованої на глибині 0,7–0,8 м [24. С. 54]. Браслет має діаметр 6,5 см, дрібно-пружковий, скручений з циліндричного у розрізі джгуту, на якому дуже добре видно місце паяння. Ще один скляний браслет чорного кольору, а точніше його фрагмент, знайдено в цьому ж секторі на глибині приблизно 0,3 м [24. С. 55].

З метою подальшого вивчення Пліснеська, у 1949 р. було проведено роботи на дитинці, посаді та курганному могильнику в урочищі Поруби. У верхніх шарах на дитинці знайдено 17 інгумаційних поховань XII–XIII ст., а на курганному могильнику розкопано чотири кургани [27. С. 32–35]. У кургані I на глибині 0,2–0,6 м від рівня сучасної поверхні виявлено три срібні S-подібні скроневі кільця.

Розкопки 1946–1949 рр. за своїм масштабом були першими науково-задокументованими, а їх матеріали нині зберігаються у відділі археології Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича та у Львівському історичному музеї. Сам археолог результати своїх досліджень записував у польовий щоденник, писав наукові звіти та публікував у збірнику “Археологічні пам'ятки УРСР” [25. С. 76–85; 26. С. 379–394; 27. С. 32–35]. До речі, перу І. Старчука належать фахові мистецтвознавчі студії, присвячені металевим прикрасам не лише з території Пліснеська, а й цілого Галицького князівства та Галича зокрема, які вчений так і не встиг опублікувати. Так, проаналізувавши колекції металевих предметів з доби Київської Русі з фондів Львівського історичного музею, він охарактеризував поширення і кількісне співвідношення різних видів прикрас на території Галицької Русі (браслети, персні, скроневі кільця, лунниці, намистини, поясні пряжки, а також ливарні формочки і лячки). Дослідник дійшов висновку про їх походження з місцевих виробничих центрів. Підтвердженням цього є прикраси і ремісничий інвентар для їх виготовлення, знайдені на городищі, що дає нам підстави говорити про можливість функціонування ювелірної майстерні.

Науковий інтерес до пам'ятки ще більше зріс у 50-х рр. XX ст. З цього часу на Пліснеському городищі працювало багато археологів. Результати пошукових робіт І. Старчука, та зрештою і його попередників, стали добрим підґрунтям для подальших досліджень у Пліснеську. У 1953–1954 рр. тут працювали фахівці Інституту археології АН УРСР В. К. Гончаров та М. П. Кучера. Під його керівництвом В. К. Гончарова було виявлено три заглиблені житла, дві заглиблені господарські споруди, сліди наземної будівлі, залишки трьох печей та вісім безкурганних поховань [8. С. 11]. З 1954 р. дослідження в Пліснеську проводив М. П. Кучера. У зв'язку з тим, що в попередні роки роботи були обмежені дослідженнями лише центральної частини городища, характер самої пам'ятки в цілому залишався неясним. Більш актуальним завданням цього сезону стало дослідження інших частин городища, що повинно було дати одночасно матеріал і для вирішення більш загальних питань [8. С. 11]. Науковий доробок археолога відіграв важливу роль у вивченні проблем формування міст у Київській державі, розвитку різних галузей ремесла. Серед чисельного рухомого матеріалу дослідник знайшов ливарні формочки, тигельки-лячки, пуансон для карбування ювелірних виробів, пінцет і матриці для тиснення прикрас, які

свідчать про розвиток і місцеве виробництво ювелірних оздоб, зокрема наручних прикрас, таких як браслети і персні.

Металеві браслети представлені вісьмома фрагментованими і трьома цілими екземплярами, з яких вісім екземплярів бронзові, два мідні і один свинцевий. За формою вони поділяються на грановані (напівкруглі або ромбовидні в перерізі), виті (із кількох дротин), округлі і пластинчасті. Пластинчасті браслети (п'ять екземплярів, серед яких два мідні і один свинцевий) орнаментовані зигзагом (два екземпляри), двома хвилястими лініями, які перехрещуються і утворюють візерунок із зімкнутих петель або овалів (два екземпляри) і візерунком з чергуванням хреста і двох вертикальних відрізків, поєднаних навхрест (один екземпляр). Орнамент виконано пунктирами або суцільними лініями. Один пластинчастий браслет, знайдено в землянці XII–XIII ст., другий, ромбовидний, – на поверхні заповнення напівземлянки XI ст. А найраніший за часом побутування браслет (фрагментований), знайдено у нижній частині культурного шару, досить масивний, півкруглий у перерізі. На відміну від інших браслетів, на ньому не було вушок на кінцях. Варто зауважити, що пластинчасті і виті браслети були поширені на території східних і західних слов'ян. Аналогії до ромбовидних у перерізі браслетів відомі з Подніпров'я і Волині [13. С. 113–131]. Зигзагоподібна смужка, якою орнаментовано деякі браслети з Пліснеська, зустрічається також на ювелірних виробках з Дорогичина та його околиць [16. С. 34–64].

Скляні прикраси, зокрема браслети представлено 105 фрагментами чорного, синього, зеленого, голубого кольорів з більш-менш світлими або темними відтінками. В кількісному відношенні переважають браслети чорного кольору (понад 70%). За формою перерізу вони поділяються на округлі та сплюснені. Округлі, своєю чергою поділяються на виті та гладкі, серед яких переважають виті (понад 75%). На деяких округлих браслетах (понад 25%) на основному фоні поверхні, переважно чорному, зустрічається спіралевидна обвивка з жовтої вузької смужки. У двох випадках зустрічається двоколірна обвивка із поєднанням білої з червоною і жовтої з червоною смужок. На сплюснених браслетах внутрішня сторона завжди плоска, зовнішня – округлена або гранчаста. Ці прикраси мають у перерізі півкруглу, трикутну або трапецієвидну форму. Один із сплюснених браслетів ззовні орнаментовано вузькими паралельними смужками золотого кольору. Із загальної кількості фрагментів сплюснених браслетів близько 20%. Важливо, що обидва типи браслетів існували одночасно. Округлі браслети – звичайна знахідка на всіх давньоруських пам'ятках, особливо на Середньому Подніпров'ї, в той час як сплюснені браслети зустрічаються значно рідше, причому вони були поширені переважно на периферії Давньої Русі [8. С. 45]. Слід наголосити, що скляні браслети поширені в межах городища нерівномірно. Наприклад, на дитинці найбільше їх зустрічається в північній частині (близько 50%). Тут, у заповненні лише однієї землянки XII–XIII ст. виявлено 20% уламків браслетів від загальної кількості. Датування скляних браслетів в Давній Русі окреслюється XI – першою половиною XIII ст. Однак у Пліснеську в XI ст. цих прикрас ще не було, з'явилися вони тут лише у

XII ст. [8. С. 45]. Дані про поширення скляних браслетів у Київській Русі дають можливість припустити, що в XI ст. їх виробництво зосереджувалося лише в одному центрі – Києві, у той час як в XII–XIII ст. таких центрів було декілька. Можливо, що в XII–XIII ст. місцеве виробництво скляних браслетів налагодили і у Галицько-Волинському князівстві [14. С. 180–188].

З інших жіночих прикрас на городищі віднайдено 12 перснів: дев'ять бронзових, два срібних і один свинцевий. Серед них є і виті з кількох дротин, округлі в перерізі і пластинчасті. Оригінальну форму має перстень у вигляді спірального кільця, яке звите з бронзового дроту в чотири обороти. Подібні персні знайдено в Приладозьких курганах [8. С. 43]. Також на городищі знайдено один позолочений перстень з вигравіюваними на щитку зображеннями у вигляді “знака Рюриковичів”. На жаль його втрачено, про його існування дізнаємося лише з малюнка [8. С. 43–44]. Судячи з його орнаментациї, такий перстень міг належати представнику князівського або боярського роду.

У кінці 60-х – на початку 70-х рр. XX ст. дослідження Пліснеського городища було відновлено. Кілька років експедиціями керував Р. С. Багрій [1. С. 111]. Розкопки велися переважно на дитинці, де було відкрито поховання та житлові споруди XII–XIII ст. Однак, на превеликий жаль, одержаний під час розкопок матеріал ще не введено повністю до наукового обігу.

У 1980 р. було досліджено значну частину дитинця і передмістя, а також вдалося встановити, що оборонні укріплення Пліснеська побудовані за тією ж схемою, що й на інших городищах Прикарпаття і Волині [2. С. 60]. Археологічною експедицією Львівського університету керував М. Пелешишин [19. С. 299–300; 20. С. 18–19]. Відомостей про прикраси автор не подав.

Таким чином, за двісті років дослідження Пліснеська, отримано значний за обсягом матеріал, який можна умовно розділити на етапи. Кожен з етапів віддзеркалює становлення та розвиток археологічної науки. На початковому, першому етапі, відбір матеріалу проводився безсистемно, а часто і хаотично, що призвело до негативних наслідків: по-перше, із-за відсутності документальної фіксації рухомих та нерухомих артефактів сформоване джерело немає належної наукової цінності, оскільки не дає повної інформації про об'єкт; по-друге, віднайдений таким чином матеріал не може слугувати хронологічним індикатором. Прикраси, віднайдені у курганних могильниках (дослідження В. Компаневича, Т. Земенцького та К. Гадачека), дослідники відносять до XI – першої третини XII ст. На другому етапі розвідкові та стаціонарні польові роботи були заздалегідь сплановані, що дало можливість багатьом дослідникам досягти вагомих результатів. Зокрема, роботи Я. Пастернака, І. Старчука, М. Кучери та ін. дали змогу виділити періоди існування пам'ятки, а багатий супровідний інвентар, в тому числі прикраси з інгумаційних поховань, дає можливість датувати їх серединою XII–XIII ст.

Отже, жіночі прикраси рук – браслети і персні, виявлені в більшості випадків у похованнях, є важливим історичним джерелом, яке дає інформацію не тільки про розвиток ювелірної справи на городищі як важливої галузі художнього ремесла, але й відображає духовну та матеріальну культуру,

світогляд вищих прошарків суспільства. Ці знахідки дозволяють повніше дослідити інородні культурні впливи, міжнародні зв'язки, суспільні відносини місцевого населення, прослідкувати етапи його майнової диферентціації. І на сам кінець, прикраси – це важливий хронологічний індикатор, який виступає своєрідним еталоном для датування пам'ятки. Всі прикраси з Пліснеська згадані дослідники датують XI–XIII ст. Таке датування досить красномовно підтверджують прикраси віднайдені Т. Земенцьким у підкурганних похованнях. На основі цього ми можемо говорити, що городище і некрополь функціонували в один хронологічний період і складають один комплекс [28. С. 279–286].

Жіночі прикраси з Пліснеська є надбанням усіх верств суспільства. Місцеве ювелірне виробництво народилося і виросло у сфері мистецтва Київської Русі, однак, все ж таки провідну роль у формуванні та визначенні пріоритетів відіграло місто – культурний феномен доби середньовіччя. Саме у містах реалізовувалися найзначніші творчі задуми. Так було і у Пліснеську, про що свідчать знахідки прикрас.

Насичення та збагачення ювелірного ремесла відбувалося шляхом удосконалення як місцево-регіональних традицій, так і шляхом “вливання” елементів інших культур. Зібрані у Пліснеську прикраси, серед яких поряд із місцевими зустрічаються і привізні, підтверджують приналежність міста в XI–XIII ст. до торгово-ремісничих поселень. Як зазначають деякі дослідники, воно входило до “європейської економічної системи”. І саме вона створювала умови для поширення ввезених переважно із Візантії предметів у найвіддаленіші закутки Європи. Свідченням цьому є візантійські художні мотиви на самих прикрасах.

ЛІТЕРАТУРА

1. Багрий Р. С. Исследование древнего Плеснеска // АО 1970 г. – 1971. – С. 111–114.
2. Діденко Є. Ремесла давнього Пліснеська // Матеріали конф. “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 2005. – С. 23–26.
3. Діденко Є. З історії археологічних досліджень Пліснеська // Матеріали конф. “Ольжині читання”. – Пліснеськ; Львів, 2007. – С. 59–62.
4. Зарубій Е. Срібні браслети княжої доби в колекції Львівського історичного музею // Наукові записки ЛІМ. – 1999. – Вип. 8 – С. 63–81.
5. Зарубій Е. Золоті та срібні прикраси княжої доби в колекції Львівського історичного музею. – К., 2009.
6. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX–XIII вв. // САИ. – 1966. – Е 1–36.
7. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XII вв. – М.; Л., 1954.
8. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // АП УРСР. – 1962. – Т. 12. – С. 3–56.
9. Левашова В. П. Браслеты // Труды Государственного исторического музея. Очерки по истории русской деревни X–XV вв. – М., 1967. – Вып. 43. – С. 207–252.
10. Лінка-Гептнер Н. Копіївський скарб // Археологія. – 1948. – Т. II. – С. 182–198.
11. Ливох Р. Большие курганы летописного Плеснеска // Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. – Спб., 2006. – С. 203–205.
12. Макарова Т. И. Черное дело Древней Руси. – М., 1986.

13. *Михайлова Р. Д.* Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007.
14. Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 180–190.
15. *Недошивина Н. Г.* Перстени // Очерки по истории русской деревни X–XV вв. Труды Государственного исторического музея. – М., 1967. – Вып. 43. – С. 251–261.
16. *Нікольченко Ю. М.* Коштовності, прикраси та вироби з кольорових металів літописного Дорогобужа // Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку. – Рівне, 2000. – Вып. 5. – С. 34–64.
17. *Пастернак Я.* Літописний город Пліснеськ і проблема варягів у Галичині // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1948. – № V. – С. 140–151.
18. *Пастернак Я.* Археологія України. – Торонто, 1961. – С. 568–569.
19. *Пелешишин М. А., Чайка Р. М.* Раскопки летописного Плесниска // АО 1980 г. – 1981. – С. 299–300.
20. *Пелешишин М. А.* Археологічні дослідження Львівського університету у 80-х – першій половині 90-х років // Вісник Львівського університету: серія історична. – 1997. – Вып. 32. – С. 18–22.
21. *Рябцева С. С.* Древнерусский ювелирный убор. – Спб., 2005.
22. *Седова М. В.* Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). – М., 1981.
23. *Седова М. В.* Украшения из меди и сплавов // Археология. Древняя Русь: быт и культура. – М., 1997. – С. 297–306.
24. *Старчук І. Д.* Ширший звіт з Пліснеської археологічної експедиції за 1947 і 1948 рр. // Науковий архів ІА ЛНУ ім. Івана Франка. – С. 1–55.
25. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько // АП УРСР. – 1949. – Т. 1. – С. 76–85.
26. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1947–1948 рр. // АП УРСР. – 1952. – Т. 3. – С. 379–394.
27. *Старчук І. Д.* Розкопки на городищі Пліснесько в 1949 р. // АП УРСР. – 1955. – Т. 5. – С. 32–35.
28. *Филипчук М. А.* Пліснеський археологічний комплекс (стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 279–286.
29. *Филипчук М. А.* Структура Пліснеського археологічного комплексу в слов'янській та давньоруський час // Вісник Інституту археології. – 2009. – Вып. 4. – С. 3–21.
30. *Филипчук М. А.* Попередні результати дослідження культового місця слов'янського часу на території Пліснеського археологічного комплексу в 2009 р. // Вісник Інституту археології. – 2010. – Вып. 5. – С. 135–169.
31. *Компанiewicz B.* Wiadomosci o Podhorcach i klasztorze bazylianskim // Lwówianin. – 1838. – Т. 3. – С. 1–7.
32. *Livoch R.* Zabytki z wykopalisk T. Ziemięckiego w latopissowym Plesnisku // Матеріали конференції “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 2005. – С. 5–12. – Рис. 1–14.
33. *Livoch R.* Wczesnośredniowieczne ozdoby rąk z grodziska i cmentarzyska w Podgorcach na Ukraine // Swiat slowian wczesnego średniowiecza. – С. 457–463. Рис. 1–12.
34. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1881 dokonaniem // ZWAK. – 1882. – Т. VI. – С. 52–61.
35. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1882 dokonaniem // ZWAK. – 1883. – Т. VII. – С. 41–50.
36. *Ziemięcki T.* Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w roku 1883 dokonaniem // ZWAK. – 1884. – Т. VIII. – С. 87–99.
37. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorów Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1905. – № 30. – С. 9.
38. *Gadaczek K.* Sprawozdania Grona Konserwatorów Galicyi Wschodniej. – Lwów, 1907. – № 32. – С. 5.
39. *Janusz B.* Zabytki przedhistoryczne Galicyj Wschodniej. – Lwów, 1918. – С. 287.

Рис. 1. Браслет із Пліснеського городища

Рис. 2. Браслет із Пліснеського городища.

Золотий браслет з Великої могили № 1.

Срібний браслет з Великої могили близнюків № 1.

Рис. 5. Перстень з гладкої золотої пластини з великої могили близнюків № 1.

Рис. 6. Перстень з масивної гладкої олов'яної пластини з великої могили близнюків № 1.

Рис. 7. Срібний перстень з малиноподібним щитком.

Рис. 8. Золотий перстень з кургану № 2.

**ЖЕНСКИЕ УКРАШЕНИЯ РУК XI–XIII ВВ. ЗА МАТЕРИАЛАМИ
ЛЕТОПИСНОГО ПЛИСНЕСКА (ИСТОРИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ)**

С. С. Кульчицкая

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко
ул. Университетская, 1, г. Львов, 79000, e-mail: kultcheska@ukr.net*

Описаны украшения для рук (браслеты и перстни), обнаруженные во время исследований Плиснеского городища на протяжении XIX – 80-х гг. XX вв. Дана краткая характеристика украшений, их интерпретация, датировка, установлено местонахождение. Сделана попытка установить происхождение изделий, а также проследить культурные влияния (варяжские или византийские).

Ключевые слова: Плиснеское городище, Плиснеский могильник, подкурганские погребения, украшения для рук, браслеты, браслеты-наручни, стеклянные браслеты, ювелирные украшения, перстни, перстни-печатки, женские украшения.

**WOMAN HAND DECORATIONS of XI–XIII CENT. AFTER THE MATERIALS
OF ANNALISTIC PLISNESKO
(RESEARCH HISTORY)**

S. Kulchytska

*Ivan Franko Lviv National University
Universytetska St. 1, Lviv, 79000, e-mail: kultcheska@ukr.net*

There described hand decorations (bangles and fingerings), discovered during the researches of Plisnesko site of ancient settlement during XIX – 80 years XX cent. Presented a short description of decorations, their interpretation, dating, determined the location. There was made an effort to determine local and imported, and also to trace cultural influences (Varangian or Byzantine).

Key words: Plisnesko, Plisnesko site of ancient settlement, Plisnesko burial ground, sub-moundburial burings, hand decorations, bangles, glass bangles jewellery decorations, finger-rings, finger-rings-seals, women decorations.

*Стаття надійшла до редколегії 14. 03. 2013
Прийнята до друку 26. 04. 2013*